

קיק

שמן הקיק נזכר פעם אחת במשנה כשמן שאין להשתמש בו להדלקת נר של שבת (שבת ב א).

כותנה

קיקיון מצוי

הזיהויים

- שמן מן החי - עוף ששמו קיק. שיטה כזו מופיעה בשני התלמודים, ומצוטטת אצל חלק מהפרשנים.¹

- שמן המופק מזרעים של **כותנה** (*Gossypium*) - כך מזהה רב יצחק בבבלי, וכך אצל רנאה², רש"י, רע"ב, מילון מהדורת טובי ותפא².

- **קיקיון מצוי** (*Ricinus communis*) - מין שיח במשפחת החלבולוביים. קליפת הקיקיון וזרעיו מכילים רעל. מזרעיו מופק שמן הקיקיון, המשמש ברפואה, כחומר סיכה ובשימושים נוספים. כך מזהה ריש לקיש בבבלי, וכך מופיע בכת"י דה לאנג 16, רמב"ם, תנה"י, רע"ב ('ויש מפרשים'), מוה"ע. ייתכן שלכך כיוונו גם המליצה ומכה"מ.³

- **קיסוס החורש** (*Hedera helix*) - מטפס ירוק-עד המצוי בחורש ים-תיכוני. נפוץ בצפון הארץ. מוכר ברפואה העממית כצמח מרפא. כך מופיע בשם רבי יוסא בירושלמי.⁴

- **קרא פשוט**, 'דלעת הבקבוק' (*Lagenaria vulgaris*) - מין חד-

קיסוס

דלעת הבקבוק

שנתי ממשפחת הדלועיים. נחשב כאחד המינים הראשונים שבויתו בידי אדם. משמש למאכל אדם ובהמה, זו להכנת כלים שונים מקליפתו. תנה"י והמליצה הזכירו שם זה בזיהויים (וראה להלן).⁵

עיון

המשותף לרוב הזיהויים הוא, מן הסתם, האפשרות להפקת שמן.

בשני התלמודים מופיעה מסורת שלפיה הקיק אינו צמח, אלא שומן המופק מעורף בשם זה. חלק מהפרשנים מצטטים מסורת זו.

מבין המסורות המזהות עם צמחים שונים, בולטים הזיהויים המובאים לראשונה בבבלי: שמן המופק מכותנה והקיקיון המצוי (המזוהה בבבלי גם עם הקיקיון המקראי - 'קיקיון דיונה'). חלק מהפרשנים מביאים זיהוי אחד, וחלקם את שני הזיהויים במקביל.

הזיהוי שהובא בשם רש"י (כותנה) אינו הכרעה ישירה בדבר זהותו של שמן הקיק שבמשנה, אלא מתייחס לזיהוי

המובא בבבלי - 'משחא דקאזא'. מאידך גיסא, את הפירוש האחר בבבלי - 'קיקיון דיונה' - הוא אינו מזהה עם מין מסוים. נראה שהדבר נובע גם מכך שהקיקיון המצוי לא היה מוכר באירופה. נראה שזו גם הסיבה לזיהוי המובא אצל תפא"י.

תנה"י מציין כי יש המזהים את הקיקיון עם קרא פשוט. זיהוי זה מוכר ביחס לקיקיון המקראי,⁶ אך לא נראה שהוא מגייס זיהוי זה כדי לזהות את שמן הקיק. המליצה, לעומתו, מביא מין זה כזיהוי ל'קיק' (אם כי לא ל'שמן קיק', אותו הוא מזהה עם קיקיון מצוי).

אצל הערוך לא מופיע זיהוי קונקרטי, אלא רק תיאור כללי מאוד - פרי שעושים ממנו שמן.⁷

החוקרים מסכימים כי יש לזהות את הקיק עם הקיקיון המצוי.⁸

הערות:

1. ירושלמי (שבת ב ה"א ל): ולא בשמן קיק... ר' יונה ר' זעירא בשם רב יהודה עוף הוא ושמו קיק תני ר' ישמעאל ואת הקאת זה קיק < keξ = שחפית (לידל וסקוט, עמ' 947). לזיהויים נוספים של עוף זה ראה עמר ושוויקי, עמ' 69; בבלי (שבת כא ע"א מינ' 95): מאי שמן קיק אמ' שמואל עוף אחד יש בכרכי הים וקיק שמו; רנאה"י (שבת עמ' 50): קיק אמר שמואל שהוא עוף בים ושמו קיק; ערוך (ח"ז עמ' 179, ערך 'קק'): גמרא עוף יש בכרכי הים וקיק שמו. ירושלמי תני ר' ישמעאל ואת הקאת זה קיק ותר"י קקא...; תנה"י (עמ' 530, ערך 'קיק'): שמן קיק... ואמרו ששמן קיק הוא שומן עוף הנמצא על יד הים; אלג'אמע (עמ' 126 לגבי 'שמן קיק'): ... וקיל עוף אחד יש בכרכי הים; מוה"ע (ח"ז עמ' 179, ערך 'קק'): פ' קיק בל"י מין עוף ואומרי' שיושב בימים.
2. בבלי (שבת כא ע"א מינ' 95): אמ' רב יצחק משחא דקאזא < קזא, קאזא (ארמ. בב.) - זרע של *Gossypium* (סוקולוף, בבלי, עמ' 1004 וע"ש. סורית חדשה: 'קוזא' - פיין סמית, תזאורוס, ב, עמ' 3515); רנאה"י (שבת עמ' 50): ... ורב יצחק בריה דרב יהודה אמר 'דהן [=שמן] אלקז'... < דהן אלקז - נראה כתרגום של 'משחא דקאזא' - לעיל בבלי; רש"י (שבת כא ע"א על 'משחא דקאזא'): שמן שעושי' מגרעיני צמר גפן שקורין קוטין < cotton (צר. עת.; צר. דרמשטטר ובלונדהיים, עמ' 33, ע' 265) *Gossypium* (ניקולוב, מילון, עמ' 583); רע"ב (שבת ב א, דפוסים מאוחרים): שמן היוצא מגרעינים שבתוך הצמר גפן שקורין קוטין... < לעיל רש"י; מילון מוה"ד טובי (עמ' 120): שמן קיק - צליט אלברעם חק אלעקב [ומפרש שם טובי: שמן הפקעות של הכותנה] < *Gossypium herbaceum* (עיסא, עמ' 89, ע' 4).
3. בבלי (שבת כא ע"א מינ' 95): ריש לקיש אמ' קקין דיונה אמ' רבה בר בר חנה לדידי חזי לי קיקיון דיונה וליצלוליבא דמי[א] < צלוליבא (סור) *Ricinus communis* (סוקולוף, בבלי, עמ' 963; פיין סמית, תזאורוס, ב, עמ' 3401. ועיין שם במילונאים הסורים המזהים אותו עם خروج, שמו הערבי של *R. communis*. אף שלדברי רבב"ח 'קיקיון דיונה' דומה לצלוליבא, נראה שכוונת התלמוד לזהות בין השניים, כאשר 'קיקיון דיונה' אינו שם כללי לעץ, אלא 'העץ ההיסטורי' מסיפור יונה הנביא, שאותו ראה, לדבריו, רבב"ח; כת"י דה לאנג 16 (עמ' 298 ש' 3): קיק קיק'ליאון < *Ricinus communis*=κικι < (לידל וסקוט, עמ' 951) *Ricinus communis*=ελαιον (לידל וסקוט, עמ' 527); רמב"ם (שבת א ב עמ' כ): שמן קיק דהן אלכ'רוע < خروج *Ricinus communis* (רמב"ם, רוזנר, עמ' 314, ע' 396; עיסא, עמ' 156, ע' 17). [יצויין כי במהדורה קדומה של כת"י רמב"ם: 'דהן אללקאס' - (*Colocasia* רמב"ם, הופקינס, עמ' 40). צמח זה אינו מוכר כגידול להפקת שמן]; תנה"י (עמ' 530, ערך 'קיק'): שמן קיק פירשוהו שמן אלכ'רוע ויש אומרים שהוא כמו קיקיון, והקיקיון אף הוא אלכ'רוע... אך רוב דבריהם של המפרשים שהוא שמן אלכ'רוע < כ'רוע - לעיל רמב"ם; המליצה (ש.ש. ד' 342): ... שמן קיק קיקיון רוג' [שמן] ביד אנג'ר < *Ricinus communis*=انجیر (סטיינגאס, עמ' 218, 595. חיים, מילון, א, עמ' 310, 974) או *Croton tiglium* (עץ ממשפחת החלבוביים, מזרעיו מפיקים שמן המשמש ברפואה המסורתית. אהונדוב, עמ' 371); רע"ב (שבת ב א, דפוסים מאוחרים): ... ויש מפרשים קיקיון דיונה והוא עשב שעליו גדולים ונקרא בערבי כרו"ע < לעיל רמב"ם; מוה"ע (ח"ז עמ' 179, ערך 'קק'): ... וגם קיק בלשונם מין נטע אשר מגרעונו [כך במקור] עוצרים שמן לנרות ולרפואה < *Ricinus communis*=κικι (לידל וסקוט, עמ'

- 951): מכה"מ (בהמ"ל): ביד אנג'ר < לעיל המליצה.
4. ירושלמי (שבת ב ה"א ל): ולא בשמן קיק רבי יוסה בשם רבי (אילא) לייא קיסוסא < *Hedera helix*=κισσός (דיוסקורידס, גודייר, עמ' 225, ח' II, ע' 210; לידל וסקוט, עמ' 954).
5. תנה"י (עמ' 530, ערך 'קיק'): שמן קיק... ופירשו גם קיקיון אליקטין... < يقطين=*Lagenaria vulgaris* (עיסא, עמ' 104, ע' 2; דינסמור ודלמן, עמ' 39, ע' 705, שם מצוין כי שם זה בשימוש בסוריה; רמב"ם, רוזנר, עמ' 261-262, ע' 332, לדבריו זהו שם נרדף ל-فَرْع במצרים, ובמקומות אחרים זהו שם כולל לדלועיים. לפי אבן אלביטאר זהו שם כולל לצמחים שרועים, גם לא דלועיים (אבן אלביטאר, ג'אמע, ב, עמ' 519); המליצה (שש. ד' 342): קיק כדו... < كدو=קישוא, דלעת (סטיינגאס, עמ' 1019; חיים, מילון, ב, עמ' 621; אחונדוב, עמ' 333). ככל הנראה הכוונה למין *Lagenaria vulgaris*. מוצאם של מיני הקישוא והדלעת הנפוצים בשווקים כיום (הנמנים עם הסוג *Cucurbita*) הוא בעולם החדש, ולא היו מוכרים בעולם הישן במאות ה-14-15.
6. כך בתרגום השבעים ובמקומות נוספים. וראה עמר, מקרא, עמ' 179-177; אלבוים, כלאים, עמ' 46 ע' דלעת יונית.
7. ערוך (ח"ז עמ' 179, ערך 'קק'): גמרא עוף יש בכרכי הים וקיק שמו. ירושלמי תני ר' ישמעאל ואת הקאת זה קיק ותרי"ק... ר"ל אמר קיקיון דיונה, פי' יש לו פרי שעושין ממנו שמן.
8. לעף, פלורה, ד, עמ' 73; פלדמן, משנה, עמ' 275; פליקס, צומח, עמ' 143.